

Grundlæggende fag i skolen 1739

*– og deres betydning for befolkningens læse- og
skrivefærdighed*

Af Ingrid Markussen

I Norge fejres med stor iver i år 250 året for landets første skolelov – fra 23. jan. 1739. I Danmark har 1814- anordningerne altid totalt overskygget begivenhederne i 1739, ikke bare fordi 1814-loven var et langt mere gennemarbejdet og omfattende lovkompleks, der også medtog byernes skolevæsen, men også fordi 1739-lovens økonomiske rammer allerede året efter blev væsentligt svækket i en lovrevision.

Alligevel er det god grund til at kikke lidt nærmere på, hvad der skete med den danske skole i årene omkring 1739. Afgørende nye principper blev taget i brug for at befolkningen skulle bibringes den rette lære, den rette viden og de rigtige sociale og samfundsmæssige holdninger. I virkeligheden blev skolen i 1739 et vigtigt middel i centrale myndigheders langsigtede politiske samfundsopbygning.

Historien bag 1739 års skolelov begynder mange årtier før – og som så ofte når det drejer sig om samfundsmæssige udviklingslinjer – så begynder historien slet ikke i Danmark. Det danske samfund var også den gang stærkt påvirket af tankestrømninger og begivenheder udenfor landets grænser. I 1700-tallet var det Tyskland, påvirkningen gjorde sig særlig gældende.

Kontakten mod syd havde århundredlange traditioner som f.eks. studierejser til tyske universiteter og håndværkssvendes vandringer sydpå. Indvandrede tyske adels- og embedsmandsslægter havde vokset sig stærke i det danske samfund. Det tyske sprog var modersmål for flere kendte adelslægter. Kontakten mod syd var et naturligt udslag af de tætte forbindelser, som både kongehuset og flere ledende adelige slægter havde i Slesvig og Holsten. Kongehuset og adelen havde nemlig jordegodser i det frugtbare område og derfor både familiemæssig, økonomisk og åndelig orientering

mod syd. Det kom til at præge Danmarks økonomiske og kulturelle udvikling gennem hele 1700-tallet, også den pædagogiske tænkning.

Tysk tænkning og tysk praksis blev for Danmark en form for filter, hvorigennem Danmark mødte f.eks. engelske og franske ideer på det kulturelle og det samfundsøkonomiske område.

Sverige var et tidligere fjendeland. Den sidste fred var sluttet i 1721. Mistænksomheden med den nordiske stærke nabo prægede dansk udenrigspolitik i anden halvdel af 1700-tallet. Der var længere til Stockholm end til Leipzig, Berlin eller Magdeburg.

Men Sverige-Finland og Danmark-Norge havde fælles kirkelig opbygning. De nordiske lande var dele af den samme evangelisk-lutherske kirke, som var udviklet efter reformationen.

På grund af den fælles kirkelige baggrund kan vi se mange lighedspunkter i den svenske og den dansk-norske kulturelle udvikling igennem 1700-tallet. Forskellene skyldes nok først og fremmest den danske orientering mod syd.

En af de markante forskelle, vi kan konstatere på undervisningsområdet i 1700-tallet, er Danmarks satsning på offentlige skoler, med skolehuse og lærere og en kirkelig kontrol af skolens generelle indlæringsniveau. Det samme gør sig gældende i dele af det tyske rige. I Sverige og Finland satser myndighederne derimod på en hjemmeundervisning og en stærk kirkelig kontrol af den enkeltes præstationer.

Kirken og skolen

For at vurdere, hvad der skete med skolen i 1739, er det nødvendigt først at se nærmere på den danske kirkes udvikling i perioden. Når det drejer sig om den brede befolknings skolegang i 1700-tallet, er kirke og skole to sider af samme sag og kirken er en afgørende faktor for udformningen af skolens fagkreds og for udviklingen af befolkningens læse- og skrivefærdighed. For at forstå den danske kirkes og skoles udvikling må vi først se på de religiøse strømninger, som prægede europæisk 1700-tal.

Den Lutherske protestantisme krævede en personlig stillingtagen til kirkens lære. Befolkningen skulle have mulighed for at forstå præstens prædiken ved gudstjenesten; den enkelte skulle kunne læse i bibelen og kunne synge med på psalmerne i kirken. Reformationens mål var således en religiøs vækkelse af menigheden. Dette mål viste sig vanskeligt at gennemføre i det århundrede der fulgte efter. 1600-tallets mange ødelæggende krige med efterfølgende økonomisk og kulturel depression satte sig dybe spor i Europas – og Danmarks historie.

*»Sandhed til Gudfrygtighed«, titelblad gengivet her efter Ingrid Markussens
Visdommens lænker (1988).*

I dette århundrede voksede en protestantisk reformbevægelse frem, med krav om en stærkere inderliggørelse af fromhedslivet. Den fik afgørende betydning for religiøs og pædagogisk tænkning først og fremmest i Tyskland, og dermed også for den danske kirkes og skoles udformning igennem 1700-tallet bl.a. dens fagkreds. Reformbevægelsen var pietismen.

»It is difficult to overestimate Pietism's impact on pedagogical theory and practice in eighteenth-century Central Europe«, siger den amerikanske historiker James van Horn Melton i bogen: »Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria« fra 1988.

Pietismens åndelige fader var den tyske teolog Philip Jacob Spener, selv om hans tænkning i meget baserede sig på engelsk religiøs udvikling i 1600-tallet ud fra Lewis Bayly's berømte håndbog i fromhed: *Praxis Pietatis*. I denne blev det specielt lagt vægt på at læse i bibelen og at lade sin religiøse overbevisning udmøntes i praktisk handling i samfundet.¹⁾

Centralt i Speners tænkning var, at den enkelte skulle tjene Gud fra dybet af sin sjæl. Spener dannede et »Collegium Pietatis« i Frankfurt i 1670, en uformel gruppe, der skulle fremme fromhedslivet i samfundet. Gruppen mødtes i Speners hjem hver onsdag og lørdag for at læse i bibelen, diskutere og bede sammen. Det var den første pietistiske konventikel i Tyskland.

Pietisterne pointerede, at den enkelte kunne læse i bibelen, de startede en veritabel kampagne for bedre moral og åndelig genrejsning. Deres interesser blev ikke ved det åndelige. En god arbejdsmoral var et af deres hovedpunkter.

Det er karakteristisk for pietismen, at den fremhæver individuelle og sociale aktive handlinger, men accepterer social ulighed som en nødvendighed. Målet var en individuel forberedelse til evigheden, ikke et brud med gældende standssamfund. Derfor var den enkeltes stræben som regel bundet til samfundsgruppen. Holdninger som disse fik konsekvenser for dansk skoleopdragelse efter 1739.

Pietismen blev en skolebevægelse, gennem August Hermann Francke, som efterfulgte Spener som Nordtysklands ledende pietistiske reformator. Han oprettede fra 1695 i Halle en hel serie skoler og seminarier for den fattige befolkning. Skolernes fagkreds kan vi genkende i danske skoler i 1700-tallet.

Tidsbevidsthed blev en af pietisternes mærkesager. I Franckes skoler var tiden nøje afmålt, og ure i hvert klasserum sørgede for, at undervisningen

fulgte den fastsatte timeplan. Grunden blev lagt for børnenes aktive deltagelse i den fremvoksende manufakturindustri.

Franckes skoler i Halle startede undervisningen kl. 7 om morgenen og sluttede kl. 3 om eftermiddagen. Hver morgen begyndte med bøn, psalme-sang og læsning i bibelen. Derpå fulgte katekismeøvelser, to timers læsning, en times skrivning og en times regning. Fag som disse møder vi i den danske skole efter 1739. Andre dele af fagkredsen i Franckes skoler: gymnastik og naturhistorie kommer først til Danmark i slutningen af 1700-tallet, som led i en ny reformering af skolevæsenet.

Skolen fik for pietisterne en nøgleposition i den åndelige udvikling af den enkelte. I danske lærebøger fra slutningen af 1700-tallet kan man finde udtryk for både målet – den enkeltes åndelige opstigen og forberedelse til evigheden – og for accepten af det standsopdelte samfund.

Pietismen og Danmark

Den pietistiske bevægelse nåede Danmark i begyndelsen af 1700-tallet og forårsagede kirkelige stridigheder. Udviklingen var farlig for den danske statskirke. Udviklingen truede den ortodokse kirkes enhedslære. Pietismen fik nemlig hurtigt greb om fremtrædende repræsentanter for stat og kirke. Kongefamilien under kong Frederik IV og hans efterfølger og hoffet blev således dybt grebet af den pietistiske fromhedslære. Vi kan se det i bl.a. oprettelsen af rytterskolerne og en stribe af kongeligt underholdte børneskoler for den fattige bondebefolkning omkring 1720.

I 1730-erne griber statens styrelse ind for at retlede udviklingen. I love og bestemmelser lykkes det at føre den religiøse udvikling ind i rolige farvande i en moderat pietistisk retning.

I 1736 gennemførtes en konfirmationsforordning. Den blev, som vist i Uddannelseshistorie 1986, af den største betydning for udviklingen af befolkningens læse- og skrivefærdighed. Konfirmationen blev obligatorisk for alle unge i landet mellem ca. 15-19 år, uanset socialt tilhørsforhold og formueomstændigheder. Hver og en skulle gennemgå en konfirmationsforberedelse hos den stedlige præst og derefter blive overhørt i den kristne lære i kirken, hvor dåbshandlingen blev bekræftet og de unge herefter kunne deltage i altergangen.

For at kunne deltage i præstens konfirmationsforberedelse krævedes kundskaber i læsning og i den evangelisk-lutherske lære; disse kundskaber skulle skolen sørge for. Det er baggrunden for skoleloven i 1739.

Ved siden af disse forordninger, der tog sigte på de unges kristne oplæ-

ring – det som Gerald Strauss i sin bog med samme navn har kaldt »Luthers house of learning«²⁾ blev der i de samme år indført en kirketugtsforordning, der påbød befolkningen at møde i kirken. I 1741 kom en konventikelplacat, der forbød mennesker at mødes privat i hjemmene og diskutere bibelen uden at der var en præst til stede. Herved var der lagt låg på befolkningens religiøse udbrydningsforsøg fra den ortodokse statskirke i ca. 100 år. Vi skal frem til N.F.S. Grundtvig, før vi igen møder et religiøst udbrydningsforsøg fra statskirkens fastlagte rammer – og denne gang måtte statskirken gå på retræte – men da er vi også fremme ved folkestyrets gennemførelse i 1849, – det vil sige i en totalt forandret politisk situation, som næppe kunne tænkes uden de mellemliggende års udvikling af befolkningens læse- og skrivefærdighed.

Skoleloven i 1739

Skoleloven gjaldt for alle børn, der boede i landdistrikterne og pålagde dem skolepligt. Hvorfor kom ikke en tilsvarende skolelov for byernes børn, kan man spørge? Måske fordi der fandtes et større udbud af skoler i købstæderne end i landdistrikterne. Der fandtes også bestemmelser fra begyndelsen af århundredet, der vedrørte skolegang i byerne, men en skoleforpligtelse, som den, der var lagt op til for landdistrikternes børn i 1739, var der ikke tale om. Under alle omstændigheder ser Danmark ud til at følge tysk udvikling også på dette punkt, idet der også i Preussen under Friedrich IIs skoleinitiativer ved samme tid kun blev lovgivet for landdistrikterne.³⁾

Skolen fra 1739 fik som nævnt allerede året efter en reduceret økonomisk baggrund, men alligevel kan vi konstatere en kontinuerlig vækst i antallet af skoler på landet i anden halvdel af 1700-tallet.

Læsning og kristendomskundskab var påbudte fag, – skrivning og regning frivillige fag, som skolen skulle give, hvis forældrene ønskede det og var villige til at betale lidt ekstra til materialer og til lærerens undervisning. For de fattigste børn var undervisningen gratis i alle fag – det havde en fattigforordning fra 1708 bestemt.

Nyt var det, at indlæringen i læsning og i den kristne »børnelærdom« skulle foregå efter de samme lærebøger. På den måde blev den ønskede enhedslære sikret. Skolebøgerne blev altså lige så faste som fagkredsen selv. Dette gjaldt ikke bare i skolen, men også hos præsten. På den måde kunne man fra myndighedernes side styre præsterne på samme måde, som man kunne styre lærerne og befolkningens indlæring.

De bøger, som blev brugt var foruden en ABC bog for begynderne,

Luthers lille katekismus og en til lejligheden udarbejdet katekismeforklaring: Erik Pontoppidan: Sandhed til Gudfrygtighed, der var en dansk videudvikling af Speners: Einfältige Erklärung. Pontoppidan udgav også en ny psalmebog, der skulle lægges til grund for psalmesangen i skole og kirke. Man brugte også bibelen og en evangeliebog samt lidt senere i århundredet en bibelhistorie.

De grundlæggende fag i skolen var altså kristendomskundskab og læsning. Kontrollen på, om indlæringen var fuldført, var præstens vurdering forud for konfirmationsforberedelsen.

Denne blev således et nåleøje, som den enkelte skulle igennem for at kunne gå ud i samfundet som et voksent medlem af menigheden. Kunne man da ikke søge at slippe udenom de krav, som blev stillet, ved simpelthen at undlade at konfirmeres? Næppe. Konfirmationen blev nemlig betingelsen for at kunne troloves, giftes, at købe eller fæste gård. Dermed havde myndighederne fået en stærk klemme på befolkningen.

Hvorfra fik myndighederne da ideen med at indføre konfirmationsforordningen? I Sverige havde en konfirmationsordning fungeret siden slutningen af 1600-tallet; det samme gjorde sig gældende enkelte steder i her-tugdømmerne. Ingen steder var den dog knyttet sammen med skoleundervisning og med borgerlige rettigheder som i Danmark. Netop dette fik konfirmationen i Danmark til at blive en drivende kraft i udviklingen af befolkningens læsefærdighed, hvadenten man boede i by eller i landdistrikter.

Dorthe og Jens

Gennem en skoleprotokol fra Landerslev skole i Jægerspris, ført fra 1778 til 1796, kan vi følge børnenes indlæring af denne skoles eneste fag: læsning.⁴⁾ Skolen var opført i 1720 af kong Frederik IVs stærkt pietistiske bror prins Carl. Den begrænsede fagkreds forklares af skolens pietistiske grundlag, hvor skrivning og regning blev vurderet som unødvendige udenomsværker for de almindeligt begavede børn. Fagene skulle kun tages i anvendelse for de virkeligt udprægede »ingenia«. I de 20 år skoleprotokollen blev ført blev der kun 7 gange noteret skriveundervisning.

I det følgende nævnes et par eksempler fra skoleprotokollens oplysninger, fordi protokollen viser os, hvordan skolegangen udvikler sig for enkelte elever under 1739-loven, hvordan læseindlæringsprocessen skrider frem for de enkelte børn og hvilke tekster børnene læser.

Gårdmandspigen Dorthe begyndte skolen, da hun var 8 år gammel i 1778. Hun var 3-4 år ældre end de fleste andre børn ved skolegangens be-

gyndelse. Det første år gik Dorthe i skole i alt i 52 dage fordelt over 5 vintermåneder. Hun begyndte at læse i ABC-bogens alfabet, så gennemgik hun enstavelsesordene og begyndte til sidst at stave i katekismen. Det andet år gik Dorthe i skole 54 dage også dette år fordelt over 5 måneder. Hun var nu nået igennem katekismen og var begyndt at læse indenad i evangeliebogen. Katekismen blev nu brugt til udenadslæsning. Det tredje skoleår var ikke langt for Dorthe. Hun mødte faktisk kun op i 3 dage i maj måned. Hun fortsatte da sin indenadslæsning i evangeliebogen og sin udenadslæsning i katekismen. Det fjerde skoleår gik Dorthe i skole 63 dage fordelt over 3 vintermåneder. Hun var nu nået hen til indenadslæsning og udenadslæsning i katekismeforklaringen. Da det var den sidste del af katekismeforklaringen som Dorthe arbejdede med – en bog på over 200 sider – er det klart, at Dorthe har fortsat sin læseindlæring udenfor skolen i de måneder hun ikke mødte i skolen.

Dorthe har formentlig ved siden af sin skolegang været en flittig hjemmeundervisningselev. Hun var endnu for ung til at blive konfirmeret. Dorthe var derfor tilmeldt skolen også det følgende – det femte skoleår, men kom der slet ikke. Da Dorthe var 15 år, dukkede hun atter op i skolen en dag i oktober. I årets tre sidste måneder gik Dorthe i skole 36 dage og repeterede det, hun havde lært. Herefter gled Dorthe ud af skolens protokol og er formentlig gået videre til konfirmationsforberedelsen.

Dorthe gik altså i skole i langt flere år, end man almindeligvis regner med i en skole i 1700-tallet. Men der fandtes børn, der gik endnu længere i skole end Dorthe. Drengen Jens gik f.eks. i skole i 9 år! Jens begyndte skolen, da han knap var fem år gammel i 1778, og i løbet af de 9 år gik han ialt i skole i 911 dage, en imponerende lang skolegang.

Jenses læseindlæring gik betydeligt mere langsomt end Dorthes. Dels begyndte han så ung, og dels har han formodenlig ikke haft de samme muligheder for supplerende hjemmeundervisning som Dorthe. Mønstret i læseindlæringen er dog det samme. Fra ABC-bogens alfabet over indenadslæsning i katekismen, evangeliebogen, i Forklaringen og i Det Nye Testamente og endelig af udenadslæsning af katekismen og katekismeforklaringen. Så lang skolegang som Jens har få andre børn i denne 20-årsperiode i Landerslev skole, men i øvrigt følger de andre børn skolegangs- og indlæringsmønsteret, som er vist med de to.

Skoleprotokollen fra Landerslev skole giver os et billede af en bondebefolkning, der nok skal lære at læse de religiøse tekster der bruges i kirken, men som fordeler indlæringen over en række år. Det forklarer de store sko-

leforsømmelser, som man ofte finder i 1700-tallet. De behøver ikke være udtryk for befolkningens foragt for skolens undervisning eller en protest mod den religiøse indlæring, men som en nøgtern afvejning af børnenes ressourcer til arbejde og til skolegang. Skolegangen bestod af et bestemt pensum, som alle skulle igennem, og en hel del år at indlære det i, og så fordelte man simpelthen stoffet over disse år, og resten af børnenes tid blev så brugt til arbejde hjemme eller i tjeneste hos bønder.

Dorthes og Jenses skolegang kan vise os noget om, hvordan læseindlæringsprocessen fungerede. Derimod kan deres skole ikke give os et repræsentativt billede af skolens fagkreds efter 1739. I mange andre skoler undervistes oftere i skrivning og regning end her. Regning kunne dog være en sjælden foreteelse i en dansk børneskole på landet. Det viser en udtalelse af en lærer fra Nordsjælland i 1780'erne. Han siger, at ingen forældre i de 9 år, han havde været lærer på stedet, havde udtrykt ønske om regneundervisning for deres børn.⁵⁾

Læseundervisningens ideologiske funktion

Går vi endnu et trin ind i skolens læseindlæring og analyserer de tekster, som vi ved at børnene skulle læse indenad og udenad, finder vi udtryk for læsningens ideologiske funktion. Det viser sig, at bøgerne både har en religiøs og en samfundsmæssig dimension. Det er den sidste, som her skal omtales nærmere.

I både Luthers katekismus og i Forklaringen møder vi »Hustavlens verden«. De svenske forskere Hilding Pleijel og Egil Johansson har gjort opmærksomme på Hustavlens betydning i de nordiske evangelisk-lutherske samfund.⁶⁾ Gerald Strauss og van Horn Melton har senere peget på det samme forhold ud fra et tysk materiale.⁷⁾

Hustavlens verden kaldes den kirkeligt prægede samfundsopfattelse som gjorde sig gældende i århundrederne efter reformationen. Det var en patriarkalsk samfundsopfattelse. Menneskene var hierarkisk inddelte i 3 stænder: en huslig stand, hjemmet, hvor hufaderen var ansvarlig for at hans hustru, børn og tjenestefolk lærte deres kristendom; en lærestand, den åndelige stand, hvor præsten var ansvarlig for menighedens kristne opdragelse, samt den politiske stand, regeringsstanden, hvor statsoverhovedet havde ansvaret for, at præstestanden udførte sin religiøse opdragergerning, men hvor statsoverhovedet selv var en del af menigheden. I hver stand krævedes ubetinget lydighed af alle underordnede overfor den ansvarlige – det vil sige i princippet hufaderen, præsten og kongen, men også andre

voksne kunne i hver stand være ansvarlige overfor de små børns religiøse opdragelse.

Hustavlens verden ser ud til at have haft en naturlig plads i den undervisning, som blev givet i skolerne gennem katekismen og katekismeforklaringen. Det er kirkens og religionens disciplinerende betydning, som vi her møder, og skolens funktion som et led i den absolutistiske stats sociale kontrol.

Ud fra det fjerde bud: »Hædre din fader og moder at det kan gå dig vel og du må længe leve på jorden«, spørges der f.eks. i katekismeforklaringen: »Hvem forstås under faders og moders navn?« Svaret lyder: »Først vore naturlige forældre, dernæst alle de, som på nogen måde har at byde eller råde over os så som øvrighedspersoner, formyndere, husbonder, præster, skolemestere og deslige, som alle ere forældre hver efter sin stand.« »Hvor mange hovedstænder ere der til«, spørges der. Svar: »Trende, nemlig 1) regeringsstanden, i hvilken konger, fyrster og andre øvrighedspersoner ere forældre, men undersåtterne deres børn, 2) lærestanden, i hvilken præster og skolemestere ere forældre, men deres disciple og tilhørere børn samt 3) husstanden, i hvilken fader og moder, husbonder, hustruer, formyndere, veldedere og ærlige gamle folk bør agtes som forældre af børn, børnebørn, stiftbørn, tjenestefolk myndlinge og andre unge.« »Hvorfor skal et barn eller discipel ære disse forældre?« Svar: »Fordi det er Guds orden og tjener til deres egen velfærd.«⁸⁾

Med henvisning til Matthæusevangeliets 22.21: »Så giver kejseren det, som kejserens er, og Gud, det Guds er,« udvikles herefter konsekvenserne af budet i den daglige omgang med myndighedspersoner. Konklusionen er ikke forbavsende, at befolkningen bør adlyde øvrigheden, ære den, bede for den og ærlig betale sin skat, told og tiende.

Gud er i katekismeforklaringen ikke den nådefulde og tilgivende Gud, som vi er vant til i dag, men er både truende og straffende. Det er en gammeltestamentlig Gudsopfattelse som præger fremstillingen.

Skriveundervisningens ideologiske funktion

De religiøse tekster, som er nævnt, var alle omtalte i 1739-loven. Men også andre religiøse tekster ser ud til at have præget børnenes moralske oplæring og deres samfundsopfattelse. De dukker op i kilderne et par årtier senere, når skriveundervisningen bliver så almindelig, at dens tekster afskrives og gemmes for efterverden. Skriveundervisningen foregik i 1700-tallet som afskrivning af forskrifter, der som regel bestod af korte udtryksfulde religiøse

sentenser. Også ordsprog og leveregler blev brugt. Gennem forskrifterne indpodedes samme religiøse og samfundsmæssige opfattelse som i katekismus og forklaring.

Fra de Reventlowske skoler på Christianssæde skrev en lærer i 1777 følgende motto i en skriftprøve, som er en af de få, der er bevarede fra denne tid: »Hver mand skal tage i agt, sin øvrighed at lyde, som haver over hannem magt, og vældighed at byde, thi uden Gud er ey bereed i verden nogen øvrighed, hand er af Herren skikket«. Mottoet svarer helt til katekismeforklaringens vejledning. Alle skolebørnene skrev forskellige religiøse sentenser i denne skriftprøve.⁹⁾

Så helt forskelligt er denne lærers skriftprøve fra det, den 13 årige Peder fra Pårup skole på Fyn skrev i 1829, da 1814-loven var blevet gennemført. I overensstemmelse med den ny pædagogiks forstandstræning konstaterede han i sin skriftprøve ganske nøgternt: »At dømme er at tilkende eller frakende en ting visse beskaffenheder. Jeg dømmer altså når jeg siger, hvordan en ting er. For eksempel stenen er hård, kalken er ikke sort. Jeg har i disse to domme tillagt stenene beskaffenheden hård, men frakendt kalken den beskaffenhed sort«. ¹⁰⁾

I 1700-tallets slutning var det det moralske indhold, der gav skriveforskrifterne deres særpræg. Ofte benyttede man gammeltestamentlige tekster som f.eks. Salomons ordsprog og Siraks visdomsord som forskrifter i skriveundervisningen.¹¹⁾

Hos Salomon og Sirak finder man førkristne leveregler udformet i et farvestærkt sprog, som stemmer overens med det patriarkalske danske bondesamfund, som børnene mødte i hverdagen og som de mødte i katekismen og i Pontoppidans Forklaring. Det er karakteristisk, at netop de gammeltestamentlige leveregler med deres patriarkalske fundament videregives bondebefolkningens børn i en tid, hvor godsejernes patriarkalske myndighed over bønderne løsnes og bønderne får større økonomisk og personlig frihed. De gammeltestamentlige leveregler ser i denne overgangstid ud til at indgå i en langsigtet folkeopdragelse, som kunne forhindre forivrelse eller endog oprørske tilbøjeligheder blandt bønderne.

»Den der frygter Herren skal ære sin fader og tjene sine forældre som sine herrer«, siger Sirak, og hans tanker ligger tæt på Hustavlens verden. »En faders velsignelse får nemlig børnenes huse til at stå fast, men en moders forbandelse river dem ned til grunden«. »Den dovne kan sammenlignes med en tilsvinet sten; enhver vil hyle af væmmelse over dens ækelhed; den dovne kan sammenlignes med en klat gødning: enhver, der tager den

op, vil ryste snavset i hånden«, maner Sirak, og hans afsky for lediggang passede som hånd i handske til den pietistisk farvede arbejdsetik, som prægede perioden.

Siraks leveregler var samtidig stærkt realitetsbetonede, som følgende passager viser: »Lån ikke til nogen, der er mægtigere end du; og hvis du gør det, da betragt beløbet som tabt«. »Før ikke retssag mod en dommer, thi ham vil man dømme, som han selv finder rigtigt.« »Når den rige taler, tier alle stille, og man hæver hans ord til skyerne; når den fattige taler, siger man: Hvad er han for en? og begår han et fejltrin, puffer man ham oven i købet.« I andre leveregler råder Sirak til at give almisser til de fattige og til at tage sig godt af de gamle. Børn skal tugtes med ris som bevis på faderens kærlighed, etc..¹²⁾

Idag er de apokryfe tekster i Det gamle testamente, hvor Siraks og Salomons visdomsord indgår, glemt af de fleste, fordi de ca. 100 år har været fjernet i vore bibler. Men i 1700-tallet fandtes de. Kirkehistorikere mener, at Siraks og Salomons tekster har været velkendte af bondebefolkningen både i 1700-tallet og tidligere. I skolen kan de have indgået i lærerens højt-læsning den halve time om morgenen og eftermiddagen, som var bestemt i loven, uden at vi kan se dem omtalt i de lovgivende tekster.

Kameralismens betydning for skolens udvikling

På dette tidspunkt – i 1780-erne – er samfundet underkastet vældige politiske, økonomiske og sociale forandringer. Store landbrugsreformer er under udarbejdelse og den stavnsbundne bondebefolkning på vej mod personlig frihed og ejendomsret. Skoleloven fra 1739 kan ikke mere svare til den ny tids behov for en oplyst bondestand, mener indflydelsesrige embedsmænd. Skrivning og regning skal gøres obligatoriske, og en række nye og nyttige fag skal indføres i skolen så som naturhistorie og naturlære, historie, geografi, landmåling, astronomi etc. Lærerne skal uddannes, undervisningsmetoderne ændres.

Atter bliver ideer fra de Franckeske skoler i Halle overført til dansk skoleplanlægning. Men det idemæssige grundlag for reformer er nu ændret. Til den pietistiske religiøse idéstrømning kommer nemlig i anden halvdel af 1700-tallet også fra Tyskland en økonomisk, som skal præge landets økonomisk-politiske udvikling og blive af betydning for den pædagogiske tænkning under oplysningstiden, – kameralismen.

Om udviklingen i Tyskland skriver van Horn Melton: »Although the promotion of popular schooling in the eighteenth century continued to re-

flect traditional concerns, its focus had changed. While still emphasizing the importance of schooling for religion, reformers drew more and more on economic arguments to justify the expansion of popular education. Above all, they stressed that popular education would help, create and preserve a discipline labor force. Their arguments were rooted in a pronounced work ethic, one that aimed at eliminating mendicancy, discouraging idleness, and fostering work discipline.¹³⁾ »These values were articulated not only by Pietists, but also by absolutist officials, many of whom were themselves the product of Pietist schooling.«

Kameralismen, som var en forvaltningslære, der omhandlede statens finanser og deres anvendelse, havde som pietismen udviklet sig i Tyskland efter 30-årskrigen. Den lagde vægt på statlig indgriben i alle sociale og økonomiske samfundsforhold. I 1727 blev der oprettet lærestole i kameralisme i Halle og Frankfurt an der Oder, i 1749 i Østrig. I 1760-erne blev der undervist i kameralisme på Sorø akademi af Andreas Schytte, som i 1770-erne udgav et firebindsværk om den kameralistiske forvaltningslære.¹⁴⁾ I 1775 blev zoologen Johan Christian Fabricius udnævnt til professor i økonomi, kameralvidenskab og naturhistorie i Kiel. Den danske embedsmandsstand ser ud til at blive præget af disse ideer, og de fik overordentlig stor betydning for skolens videre udvikling.

Kameralisterne mente nemlig, at opdragelse og undervisning af befolkningen var så vigtig en sag, at den ikke kunne overlades til forældrene, men måtte overtages af staten. Den tyske kameralist J.H. von Justi, som levede en tid i Danmark i 1760-erne, skrev således, at hvis staten ikke bekymrede sig om indbyggernes opdragelse, så ville de vokse op som tidsler og torne i en have, uønskede af alle fordi de smittede de sunde planter.¹⁵⁾

På samme måde udtalte Schytte sig, og hans tanker kan vi se udviklet 20 år senere af de to brødre Reventlow, der var hans elever på Sorø akademi.

Som pietisterne fandt kameralisterne, at opdragelsen og uddannelsen måtte være standsmæssig, det vil sige, at enhver stand skulle have sin bestemte uddannelse. Husmandsbarnet skulle f.eks. ikke have en købstadsuddannelse eller en lærd latinskoleuddannelse. Derimod skulle så mange fattige børn på landet som muligt lære at spinde, strikke etc. for at lære arbejdsdisciplin og praktiske færdigheder, som de kunne tjene lidt ekstra på. Sådanne tanker kom til at indgå i skolens udvikling i slutningen af 1700-tallet og i skolens forandrede fagkreds. Til den pietistisk orienterede læseindlæring kom nu en økonomisk begrundet udvidelse af fagkredsen: Skrivning, regning, naturhistorie, geografi, historie etc.

Ved siden af den ny viden, de praktiske færdigheder og de religiøse og samfundsmæssige holdninger, koncentrerede skolen sig i slutningen af århundredet om at give bondebørnene en tidsbevidsthed, at give dem – og dermed landbefolkningen – en god arbejdsetik, som ville sikre landboreformerne gunstige resultater for både det forandrede godssystem og for den enkelte landbofamilie. Pietismens indre disciplinering i åndelige spørgsmål skulle overføres til praktiske samfundsmæssige områder.

Konsekvenser for læse- og skrivefærdighed

Hvad får den ændrede fagkreds for betydning for udviklingen af befolkningens læse- og skrivefærdighed? Vi er endnu langt fra at have udforsket dansk alfabetisering tilstrækkeligt, men enkelte træk kan nævnes. Omkring 1810 findes oplysninger fra enkelte danske fængselsprotokoller, der peger på at læsefærdigheden nu er alment udbredt i befolkningen. Så få fanger omtales som ikke læsekyndige, at det forklares i protokollen, hvorfor de har så dårlige kundskaber. Derimod er skrivekyndigheden blandt de indsatte fanger endnu lav – 33% af mændene og 8% af de indsatte kvinder i Tugtrasp- og Forbedringshuset på Christianshavn er skrivekyndige i 1812. Skolens undervisning er endnu ikke slået igennem.¹⁶⁾

Eksemplariske og moralske læsebøger

Det faglige indhold i skolen blev altså forandret i slutningen af 1700-tallet. Men ikke nok med det. Indenfor den bestående obligatoriske fagkreds – læsning og kristendom – skifter indholdet karakter. I læseundervisningen kommer nye bøger – efter den tyske skolereformator Fr.E. von Rochows mønster: læsebogen med ikke religiøst stof, men med nyttebetonet stof om agerdyrkning og husdyrdrift f.eks. Indenadslæsningen skal nu omfatte også ukendte tekster af mange forskellige slags og håndskriftlæsning.

I religionsundervisningen kommer nye moralprægede læsebøger som f.eks. sognepræsten i Magdeburg Jacob Friederich Feddersens kendte bøger: Jesu Christi levnetshistorie for børn; Christelig Sædelære samt Exempler på visdom og dyd af historien, fra 1770'erne og 1780'erne, for bare at nævne nogle af de tidligste – før bogmarkedet svømmer over med nye lærebøger og Pontoppidans Forklaring afløses af en ny katekismeforklaring. Blot et træk skal nævnes fra de mange nye læsebøger: en begejstring for de antikke historier og deres interesse for det enkelte individ. Oplysningstidens indtrængen i det menneskelige intellekt og psyke henter næring herfra. Indskriften på Apollons tempel i Delphi: Kend dig selv, blev en leveregel,

som bl.a. Feddersen lagde frem. Antikkens berømte skikkelser, ja også Jesus selv bliver brugt eksemplarisk i læsebøgerne, og alle eksempler viser økonomisk beskedenhed og arbejdets lønsomhed som en dyd.

Læreren som mønster

Lærerne blev selv et mønster for befolkningen. Fra en uuddannet lavtlønsposition i landbosamfundet fik de fra 1790-erne en seminarieuddannelse og en jordlod, der sikrede dem et vist økonomisk fundament. Jorden gav dem samme levebetingelser som bønderne. På seminarierne lærte de landbrugsdrift og kreaturavl, og myndighedernes mening var, at de herefter skulle fungere som lokale konsulenter for befolkningen. Efter århundredskiftet holdt myndighederne lidt igen med at føre lærerne frem i landbosamfundet. Planer om at de skulle holde aftenforedrag for den voksne befolkning om landbrug og andre praktiske spørgsmål faldt ud af skoleplanerne. Formentlig kunne myndighederne se en risiko for, at lærerne ville få for stor indflydelse på lokalbefolkningen.

Skiftet fra kameralismens og pietismens skoletanker til den endelige vedtagelse af en ny skolelov i 1814 skal ikke behandles her. Skolens udvikling efter 1814 er i øvrigt behandlet i årets jubilæumsbog: Et folk kom i skole, der er udgivet af Institut for dansk skolehistorie.

Fundamentet for skolens udvikling og for befolkningens læse- og skrivefærdighed var lagt i 1739.

Noter:

1. James van Horn Melton: Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria. 1988 s. 25.
2. Gerald Strauss: Luthers house of learning. Introduction of the young in the German reformation. 1978.
3. A. Leschinsky og P.M. Roeder: Schule im historischen Prozess. 1976 s. 110.
4. Protokollen findes i Jægerspris lokalhistoriske arkiv.
5. Ingrid Markussen: Visdommens lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov. 1988 s. 79 ff.
6. Hilding Pleijel: Hustavlans värld. 1970. Egil Johansson: Ur nordisk kulturhistoria. 1981.
7. V. Horn Melton s. 110, Gerald Strauss s.
8. E. Pontoppidan: Sandhed til Gudfrygtighed. 1737.
9. Brahetrolleborgs arkiv.
10. LA. Odense. Odense amtsprovstis arkiv. Eksamenslister 1827-30. Kopi i Pårup lokalhistoriske arkiv.
11. Ingrid Markussen s. 65 ff.
12. Bibelen i kulturhistorisk lys bd. 6 De Apokryfe skrifter. 1970.
13. V. Horn Melton s. 110.

14. Staternes indvortes Regiering. 1773-75.
15. Politische und Finanzschriften über wichtige Gegenstände der Staatskunst, der Kriegswissenschaften und des Cameral- und Finanzwesens 1761-64. bd. 1. s. 395.
16. Ingrid Markussen Upubl. sektionsrapport til det 20. nordiske historikermøde i Reykjavik 1987.